

Elżbieta Grodzka*

Zespół pobernardyński we Wrocławiu – historia przekształceń i powojenna odbudowa. Projekt skrzydła wschodniego z 1962 r. jako prekursorskie rozwiązanie konserwatorskie

Post-Bernardine complex in Wrocław – the history of transformations and the post-war rebuilding. The 1962 project of the eastern wing as a pioneering restoration solution

Wstęp

Po II wojnie światowej Wrocław był jednym z najbardziej zniszczonych miast w nowych granicach Polski. W ruinę zmieniło się wiele cennych budynków zabytkowych. Niektórym z nich, pomimo ogromnych trudności, udało się przywrócić utracone wartości kulturowe. Wśród takich znalazł się zespół dawnego klasztoru bernardyńskiego z kościołem św. Bernarda. Historia jego odbudowy rozciąga się na blisko 18 lat. Dzięki takiemu horyzontowi czasowemu możliwe jest prześledzenie, na przykładzie jednego obiektu, zmian, jakie zaszły w polskiej powojennej praktyce konserwatorskiej.

Niniejszy artykuł jest próbą uporządkowania i usystematyzowania wiedzy z zakresu powojennego odtworzenia i adaptacji zespołu pobernardyńskiego na Muzeum Architektury. Przedstawiono w nim wiele niepublikowanych dotąd informacji dotyczących m.in. kolejnych etapów powstawania projektu. Zwrócono również uwagę na szczególnie interesujący zabieg konserwatorski, jakim była reintegracja skrzydła wschodniego klasztoru bernardyńców. Rozróznilo trzy fazy prowadzenia prac konserwatorskich w Muzeum Architektury. Za główne kryteria podziału uznano typ budynku (klasztor, kościół) oraz

Introduction

After World War II Wrocław was one of the most devastated cities within the new Polish borders. Many valuable historic buildings were turned to ruins. Despite enormous difficulties, the lost cultural values were restored to some of them. Among these buildings there was a complex of the old Bernardine monastery with St Bernard Church. Its rebuilding took almost 18 years. Due to such a time horizon, it is possible to trace, on the example of one object, the changes that have occurred in the Polish post-war restoration practice.

This article is an attempt at organizing and systematizing the knowledge of the post-war restoration and adaptation of the post-Bernardine complex for the Museum of Architecture. A lot of unpublished information concerning, among other things, the subsequent stages of the project was presented in it. Attention was also drawn to the particularly interesting restoration procedure, which consisted in reintegrating the eastern wing of the Bernardine monastery. There were three phases of the restoration work at the Museum of Architecture. The main criteria of the division were the type of the building (monastery, church) and the characteristics of the method of rebuilding, which changed throughout the years.

The study was based on literature and iconographic sources. A vast majority of the information comes from the preserved archival documentation, which is dispersed

* Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej/Faculty of Architecture, Wrocław University of Science and Technology.

cechy charakterystyczne dla przyjętego sposobu odbudowy, który w ciągu lat ulegał zmianie.

W pracy wykorzystano źródła literaturowe oraz ikonograficzne. Część informacji pochodzi z zachowanej dokumentacji archiwalnej, która jest w znacznym stopniu rozproszona¹. Wykorzystano również wypowiedzi głównego projektanta inwestycji – Profesora Edmunda Małachowicza.

Historia powstania zespołu klasztornego, przebudowy nowożytne, restauracje z przełomu XIX i XX w.

Powstanie zespołu klasztornego jest datowane na lata 1453–1455 i związane z przybyciem do Wrocławia zakonu bernardynów pod przywództwem Jana Kapistrana. Pierwsze obiekty zostały wzniesione na obszarze Nowego Miasta jako proste budynki drewniane. W latach 1463–1502 zostały one zastąpione murowanymi. Powstał zespół urbanistyczny, który w swoim zasadniczym kształcie nie zmienił się do dziś². Składał się on z kościoła św. Bernarda oraz budynku klasztornego. Świątynię zbudowano jako gotycką, orientowaną, trójnawową bazylikę o sklepieniu gwiaździstym z sześcioprześłową nawą główną i trójprześłowym prezbiterium. Budynek klasztoru był dwukondygnacyjnym czworobokiem z wirydarzem pośrodku, nakrytym dwuspadowym dachem. Od południa znajdowały się pomieszczenia ogólnodostępne (jak kuchnia czy refektarz) oraz mieszkanie przeora. W skrzydle wschodnim rozplanowano bibliotekę z kaplicą. W części północnej i zachodniej mieściły się cele zakonników. W skrzydle południowo-zachodnim oraz w dwóch nieistniejących dzisiaj budynkach zakonnicy urządzili szpital. W 1517 r. dobudowano do kościoła kaplicę oraz mur od strony ul. Bernardyńskiej. W ten sposób powstał drugi dziedziniec przyklasztorny. Pięć lat później bracia opuścili Wrocław w wyniku konfliktu z radnymi miasta [1]. Klasztor w całości zaadaptowano na szpital, a kościół przekazano ewangelikom³.

W XVII w. powstała dzwonnica, a wnętrze i elewację zachodnią kościoła poddano barokizacji [3]. Odbudowano również dachy i sklepienia zniszczone w wyniku pożarów (1628, 1634). Wiek XVIII przyniósł dalszy rozwój przestrzenny klasztoru o pomieszczenia pomocnicze dla kuchni (1728) oraz o nowe skrzydło południowo-zachodnie.

W 1807 r., po zdobyciu miasta przez armię Hieronima Bonaparte, w kościele stacjonowały wojska fran-

to a large extent¹. Opinions of the chief designer of the investment – Professor Edmund Małachowicz – were also taken into consideration.

The history of the monastery origin, modern rebuildings, restorations at the turn of the 20th century

The origin of the monastery dates back to the years 1453–1455 and is associated with the arrival of the Bernardine Order in Wrocław under the leadership of Saint John of Capistrano. The first constructions were erected in the area of the New Town as simple wooden buildings. In the years 1463–1502 they were replaced by brick buildings. The urban complex was formed, which has not changed its basic arrangement till today². It consisted of St Bernard Church and the monastery building. The church was built as a Gothic, oriented, three-nave basilica with a ribbed vault consisting of a six-bay main nave and a three-bay presbytery. The monastery building was a two-storey quadrangle with a patio in the middle, covered with a gable roof. In the south there were publicly available rooms (like kitchen and refectory) and the prior's flat. The eastern wing housed the library with the chapel. In the northern and western parts the monks' rooms were situated. In the south-western wing and in two buildings, which do not exist today, the monks arranged a hospital. In 1517 a chapel and a wall from Bernardyńska Street side were added to the church. In this way, the second monastery courtyard was formed. Five years later, the monks left Wrocław as a result of a conflict with the city councilors [1]. The monastery was entirely adapted to serve as a hospital, whereas the church was given to Protestants³.

In the 17th century a bell tower was built, whereas the interior and the western facade of the church were restored in a baroque style [3]. The roofs and vaults, which had been destroyed as a result of fires (1628, 1634), were reconstructed. The 18th century brought further spatial development of the monastery by putting up facility rooms for the kitchen (1728) and a new south-western wing.

In 1807 after the capture of the city by the army of Jerome Bonaparte, French troops stationed in the church, which led to numerous damages and destructions. After the Napoleonic occupation the restoration of the church interior was carried out, mainly the sacristy (1815), also the rood beam with the cross were removed (1831) and some minor restoration work was conducted, e.g. painting the woodwork. In the years 1827–1882 a new classicist

¹ Dokumentacja projektowa znajduje się we wrocławskim oddziale Narodowego Instytutu Dziedzictwa, Archiwum Konserwatora Zabytków m. Wrocławia, Muzeum Architektury oraz w rodzinnych archiwach.

² Kształt urbanistyczny zespołu poklasztornego jest doskonale widoczny na planie B. Weihnera z 1562 r. W zestawieniu z późniejszymi źródłami ikonograficznymi nie wykazuje zasadniczych zmian (np. z planem M. Meriana Młodszeo z 1641 r., ryciną F.B. Wernera z 1755 r. czy przedstawieniami z XIX i pocz. XX w. – por. [2]).

³ Zmiana funkcji pociągnęła za sobą zmiany w układzie przestrzennym budynków, np. w skrzydle wschodnim podzielono większe wnętrza na mniejsze.

¹ Project documentation is in the Wrocław department of the National Institute of Heritage, Conservator-Restorer Archives of the City of Wrocław, the Museum of Architecture and family archives.

² The urban arrangement of the post-monastery complex is clearly visible on the plan by B. Weihner from 1562. When compared with later iconographic sources it shows no major changes (e.g. with the plan by M. Merian the Younger from 1641, F.B. Werner's drawing from 1755 or depictions from the 19th century and early 20th century – cf. [2]).

³ A change in the function resulted in changes in the spatial layout of the buildings, e.g. bigger rooms were divided into smaller rooms in the eastern wing.

cuskie, co doprowadziło do powstania wielu szkód i zniszczeń. Po ustaniu okupacji napoleońskiej przeprowadzono restaurację wnętrza kościoła, głównie zakrystii (1815), usunięto również belkę tęczową z krzyżem (1831) oraz wykonano drobne prace konserwacyjne, np. malowanie stolarki. W latach 1827–1882 zbudowano nowy klasycystyczny budynek szpitalny, przyległy do skrzydła południowo-zachodniego klasztoru. Zburzono również skrzydło wschodnie, stawiając w jego miejsce czterokondygnacyjny, neogotycki budynek o elewacji wyłożonej cegłą klinkierową, według projektu Carla Johanna Zimmermanna (1871–1872).

W 2. połowie XIX w. i na początku XX stulecia przeprowadzono w zespole klasztorowym kilka restauracji o różnym charakterze. Pierwsza, pod kierunkiem Lutza, zakładała regotyżację świątyni i miała miejsce w latach 50. i 60. XIX w. Następna, o charakterze historyczno-eklektycznym, według projektu Felixa Henry'ego⁴, datowana jest na lata 1899–1901. Na początku XX w. wyburzono północną ścianę w skrzydle zachodnim klasztoru, zastępując ją szklaną, a w 1928 r. urządzono w nim lapidarium przynależne do Muzeum Sztuki i Rzemiosł Artystycznych. W latach 30. XX w. przeprowadzono również purystyczną restaurację kościoła, usuwając barokowy ołtarz i witraże [1].

Zniszczenia II wojny światowej, pierwsze prace zabezpieczające

W trakcie II wojny światowej zespół klasztorny uległ poważnemu zniszczeniu, przy czym klasztor w większym stopniu niż kościół⁵. W 1949 r. pod kierunkiem Aleksandra Krzywobłockiego zabezpieczono nawę główną świątyni, przykrywając ją trwałym dachem. W pierwszych latach powojennej odbudowy Wrocławia priorytet miały inwestycje skoncentrowane wokół Rynku oraz pl. Solnego, dlatego poważne działania zmierzające do odbudowy i adaptacji dawnego zespołu klasztorowego rozpoczęły się dopiero w 1956 r. [4, s. 78].

Inicjatorem prac był ówczesny konserwator zabytków miasta Wrocławia – Olgierd Czerner. Początkowo użytkownikiem i fundatorem wykończenia wnętrza i instalacji miał być Związek Artystów Plastyków [5]. Później jednak zdecydowano o zmianie funkcji obiektu na Muzeum Architektury⁶. Inspiracją stało się istniejące przedwo-

hospital building was erected which was adjacent to the south-western wing of the monastery. The eastern wing was demolished and it was replaced by a four-storey neo-Gothic building with a facade lined with clinker brick according to Carl Johann Zimmermann's design (1871–1872).

In the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th century several restorations of different kinds were carried out in the monastery complex. The first one, under the guidance of Lutz, assumed re-Gothic restoration of the church and took place in the 1850s and 1860s. The next one which is of a historical and eclectic character designed by Felix Henry⁴ dates back to the years 1899–1901. At the beginning of the 20th century the northern wall in the western wing of the monastery was pulled down and replaced with a glass one, whereas in 1928 a lapidary belonging to the Museum of Art and Handcraftsmanship Arts was arranged there. In the 1930s the purist restoration of the church was also carried out by removing the Baroque altar and stained glass windows [1].

Destructions of World War II, the first protective works

During World War II the monastery complex was seriously damaged, where the monastery was damaged to a greater extent than the church⁵. In 1949 under the guidance of Alexander Krzywobłocki the nave of the church was protected by covering it with a permanent roof. In the first years of the post-war rebuilding of Wrocław the priority investments were focused on the Market Square and its surroundings as well as Solny Square, therefore serious efforts at the rebuilding and adaptation of the former monastery complex began only in 1956 [4, p. 78].

The initiator of the works was the then Wrocław city monuments restorer – Olgierd Czerner. Initially, the Association of Visual Artists was supposed to be the user and sponsor of the interior design and installations [5]. However, it was later decided to change the function of the object to the Museum of Architecture⁶. The inspiration came from the existing pre-war lapidary which was located in the western wing [7]. The central point of the collection was supposed to be created by interesting architectural elements extracted from the ruins during ordering works in Wrocław after World War II [8, p. 170]. The cost of

⁴ Oprócz zmian wynikających z bieżącej konserwacji kościoła, jak np. wymiana tynków wewnętrznych, wprowadzono kilka nowych elementów, m.in. zmieniono charakter elewacji zachodniej na potrójne wejście, wzorem katedr zachodnioeuropejskich, dobudowano również schody na emporę. Gzymsy ceglane zastąpiono kamiennymi o profilu nowożytnym. Wymieniono również kamieniarkę przeźroczy. Dodano też dekoracje malarskie autorstwa Augusta Oetkena z Berlina.

⁵ Skrzydło wschodnie klasztoru było zniszczone w 90%. Uśredniony procent zniszczenia dla całości zespołu klasztorowego wynosił 70% [1].

⁶ Desakralizacja obiektów kościelnych nie była nowym zjawiskiem w powojennej Polsce. Wiele zniszczonych lub opuszczonych kościołów i klasztorów adaptowano na funkcje muzealne. Szacuje się, że tempo tych adaptacji wynosiło 1,19 muzeum na rok w latach 1945–1978 [6].

⁴ Apart from the changes resulting from the ongoing restoration of the church such as, for example, the internal plaster replacement, several new elements were introduced, including a change in the character of the western facade to the triple entrance, according to the model of western European cathedrals and the stairs were also added to the matroneum. Brick cornices were replaced with stone ones of a modern profile. The stonework of window openings was also changed. Painted decorations by Augustus Oetken from Berlin were added as well.

⁵ The eastern wing of the monastery was destroyed in 90%. The average percentage for the total destruction of the monastery complex was 70% [1].

⁶ The phenomenon of de-sacralisation of church buildings was not a new phenomenon in post-war Poland. Many destroyed or abandoned churches and monasteries were adapted for museum functions. It is estimated that the rate of these adaptations was 1.19 museum per year in the years 1945–1978 [6].

jenne lapidarium zlokalizowane w skrzydle zachodnim [7]. Jądro kolekcji miałyby tworzyć interesujące elementy architektury wydobyte z gruzów w trakcie porządkowania Wrocławia po II wojnie światowej [8, s. 170]. Koszt wykonania dokumentacji stropów, sklepień, więźby dachowej i stolarki został oszacowany na kwotę 600 tys. złotych [9]. Zlecenie na wykonanie projektu otrzymał wrocławski oddział Państwowego Przedsiębiorstwa Pracowni Konserwacji Zabytków (PP PKZ). Głównym projektantem inwestycji został Edmund Małachowicz.

Odbudowa powojenna

Projekt odbudowy i adaptacji zespołu klasztorowego powstawał w latach 1958–1974. Inwestycję planowano realizować etapami: skrzydło południowo-zachodnie (1958–1960), skrzydło południowe i zachodnie (1960–1961), krużganek wschodni i skrzydło północne (1961–1962), prezbiterium kościoła (1962–1963), skrzydło wschodnie (1961–1965), kościół św. Bernarda (1963–1974).

Dokumentacja stanu zachowania

Prace rozpoczęto od przeprowadzenia badań *in situ* oraz studiów ikonograficznych. Wykonano również inwentaryzację rysunkową i fotograficzną ocalałych resztek budowli. W kościele zniszczeniu uległy przede wszystkim dachy, sklepienia [10]. Kamieniarka zachowała się we fragmentach. Ocalały przeźrocza okienne z kaplicy NMP i Jana Kapistrana, kapitele słupów, resztki gotyckiego pasa kamiennego, dwa zworniki w prezbiterium, barokowy gzyms nawy głównej, dwa późnogotyckie portale i jeden o formie przejściowej gotycko-renesansowej. Edmund Małachowicz w trakcie prowadzonych przez siebie prac badawczych w kościele odkrył również fragmenty średniowiecznej faktury i polichromii⁷. Stopień zniszczenia klasztoru był znacznie większy niż kościoła św. Bernarda. Przetrwiała jedynie część murów parteru i tylko fragmenty ścian piętra. Nie przetrwała większość sklepień. Odnaleziono niektóre zworniki sklepienne z motywem róży oraz cztery portale.

Pierwsze wytyczne konserwatorskie dla projektu odbudowy klasztoru sformułowała w 1956 r. Urszula Czartoryska [4, s. 80]. Zakładały one odtworzenie bryły, a zwłaszcza układu dachów. Kościół i klasztor otrzymać miały formę sprzed przebudowy z lat 1899–1900. Podstawą opracowania miały być zachowane projekty z tego okresu. Nie zamieszczono jednak wytycznych odnośnie do sposobu odbudowy skrzydła wschodniego, gdyż uznano, że *ikonografia nie daje wystarczających wskazań* [13, s. 18].

preparing documentations of ceilings, vaults, a timber roof truss and carpentry was estimated at 600 000 PLN [9]. The Wrocław department of the Państwowe Przedsiębiorstwo Pracowni Konserwacji Zabytków (PP PKZ, the State Enterprise of Monument Restoration Studio) received the contract for the project. The main designer of the project was Edmund Małachowicz.

Post-war rebuilding

The project of rebuilding and adaptation of the monastery complex was elaborated in the years 1958–1974. The investment was planned to be developed in stages: the south-western wing (1958–1960), the southern and western wing (1960–1961), the eastern cloister and the northern wing (1961–1962), the chancel of the church (1962–1963), the eastern wing (1961–1965), St Bernard Church (1963–1974).

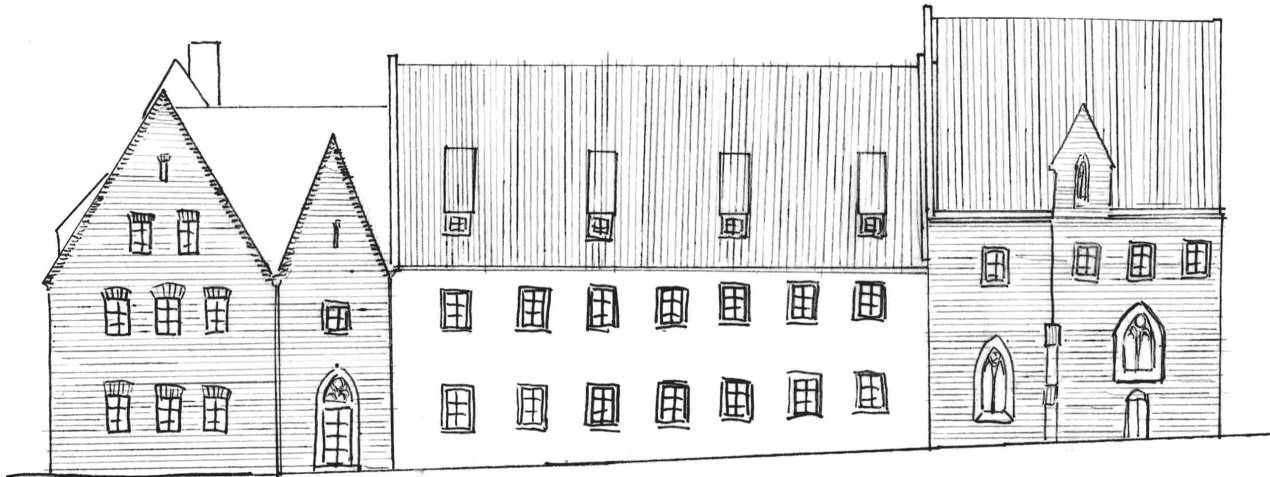
Documentation of the condition

The works began from carrying out research *in situ* and iconographic studies. Drawing and photographic inventory of the surviving remnants of the buildings was also conducted. In the church mainly roofs and vaults were destroyed [10]. The stonework was preserved in fragments. Window openings from Virgin Mary and Saint John of Capistrano Chapels were preserved, then capitals of small thin columns adjoining the pillar supporting the vault, remnants of a Gothic stone belt, two keystones in the presbytery, a baroque cornice of the nave, two late-Gothic portals and one of the transitional form of the Gothic and Renaissance. Edmund Małachowicz in the course of carrying out his research works in the church also discovered fragments of the medieval texture and polychrome⁷. The degree of destruction of the monastery was greater than St Bernard Church. What survived was only a part of the ground floor walls and fragments of the first floor walls. Most of the vaults were destroyed. Some vault keystones with a rose motif along with four portals were found.

The first restoration guidelines for the monastery rebuilding project were formulated by Urszula Czartoryska in 1956 [4, p. 80]. They assumed the reconstruction of the building, especially the roof arrangements. The church and monastery were supposed to obtain the form which they had before the 1899–1900 restoration. The basis for the elaboration were to be the preserved projects from that period. However, no guidelines concerning the method of rebuilding of the eastern wing were enclosed because it was decided that the *iconography does not give sufficient hints* [13, p. 18].

⁷ Odkrycie to było kontynuacją prowadzonych przez Edmunda Małachowicza badań nad średniowieczną fakturą i polichromią. Przebieg oraz wnioski z tych prac przedstawił w swojej rozprawie doktorskiej oraz dwóch artykułach naukowych w 1965 r. [11], [12]. Wyniki uzyskane przez Edmunda Małachowicza w sposób znaczący zmieniły obraz architektury średniowiecznej, gdyż do tej pory uważano, że wnętrza kościołów pozostawiano w „surowej” cegle.

⁷ This discovery was a continuation of the research on the medieval texture and polychrome conducted by Edmund Małachowicz. He presented the course and conclusions of the studies in his doctoral dissertation and in two scientific articles in 1965 [11], [12]. The results obtained by Edmund Małachowicz significantly changed the image of medieval architecture because until then it was thought that the interiors of churches were left in “raw” brick.

Il. 1. Elewacja skrzydła wschodniego klasztoru bernardynów z 1957 r. (oprac. E. Grodzka na podst. [15])

Fig. 1. Eastern wing facade of the Bernardine monastery from 1957 (by E. Grodzka on the basis of [15])

*Klasztor bernardynów –
pierwsza faza odbudowy (1956–1962)*

W 1957 r. powstał pierwszy projekt koncepcyjny odbudowy klasztoru autorstwa Edmunda Małachowicza i Ryszarda Stachury⁸. W pierwszym etapie powstawania dokumentacji projektowej skupiono się na odtworzeniu zewnętrznej bryły budynku, gdyż w tym czasie trwały jeszcze poszukiwania przyszłego gospodarza obiektu. W koncepcji przewidziano zachowanie wszystkich ocalałych relikwów oraz rekonstrukcję zniszczonych elementów według zachowanej ikonografii lub stosując analogię stylową. Zdecydowano się nie odtwarzać skrzydła wschodniego według jego formy sprzed wojny (projekt Zimmermanna), lecz zastosowano kreację retrospektywną⁹ (il. 1). Skrzydło wschodnie zaprojektowano jako dwukondygnacyjne, nawiązujące skalą do okresu wcześniejszego, tynkowane, kryte dwuspadowym dachem [15].

Szybko rozpoczęto prace przygotowawcze do odbudowy klasztoru bernardynów. Zaplecze dla konserwatorów stanowić miał parter w skrzydle południowo-zachodnim. Teren budowy został odgruzowany. Wyselekcjonowano cegłę gotycką, która nadawała się do ponownego użycia, i wydobyto elementy ocalałej kamieniarki. Konieczne stało się również wykonanie nowego dachu nad nawą północną kościoła, mimo że na tym etapie nie był on objęty opracowaniem [16].

W latach 1958–1960 przygotowano projekt budowlany odbudowy klasztoru bernardynów. Program funkcjo-

*Bernardine monastery –
the first phase of rebuilding (1956–1962)*

In 1957 the first conceptual design of the rebuilding of the monastery by Edmund Małachowicz and Ryszard Stachura was prepared⁸. In the first stage of preparing the project documentation the main emphasis was put on reconstructing the external body of the building because at that time the authorities were still searching for the future host of the building. The concept assumed preservation of all survived relics and the reconstruction of destroyed elements according to the preserved iconography or by using style analogy. It was decided not to reconstruct the eastern wing according to its form prior to the destruction (project by Zimmermann) but to use a retrospective creation⁹ (Fig. 1). The eastern wing was designed as a two-storey one with its scale referring to the earlier period, plastered and covered with a gable roof [15].

The preparatory works for the rebuilding of the Bernardine monastery began soon. The ground floor in the south-western wing was to serve as a facility for restoration works. The construction site was cleared from rubble. The Gothic brick which was suitable for reuse was selected and elements of the preserved stonework were extracted. It was also necessary to make a new roof over the northern nave of the church although it was not included in the concept at this stage of the project [16].

In the years 1958–1960 a building project of the Bernardine monastery rebuilding was prepared. The func-

⁸ Zwany wtedy „wstępny”. Autorka przyjęła w artykule współczesne nazewnictwo poszczególnych etapów projektu. Projekt techniczny odpowiada dzisiejszemu budowlanemu, a techniczno-roboczy obecnie zwany jest wykonawczym.

⁹ Kreacja retrospektywna – charakter twórczości architektonicznej oparty na formach historycznych lub współczesnych, ale nawiązujących do dawnego charakteru. W trakcie powojennej odbudowy stosowano ją, aby uzupełnić luki w odtwarzanych zespołach miejskich. Wprowadzano wtedy, w miejscach pozbawionych jakiegokolwiek dokumentacji, nowe budynki o historyzujących formach architektonicznych [14, s. 129].

⁸ It was called “preliminary” at that time. In the article the author adopted a modern terminology for the particular stages of the project. The technical project corresponds to the present constructional one and technical-working is now called the executive one.

⁹ Retrospective creation – the nature of architectural creation based on historical or contemporary forms, but referring to the former character. During the post-war rebuilding it was used to fill the gaps in the reconstructed city complexes. At the places which were left without any documentation, new buildings with historical architectural forms were introduced [14, p. 129].

nalny był dość zróżnicowany. Głównym przeznaczeniem obiektu miało być Muzeum Architektury (926,5 m²), z wejściem głównym w skrzydle południowym, prowadzącym przez zabytkowy portal z XVI w., przeniesiony z rozebranego budynku przy ul. Igielnej. Sale wystawieni- cze zlokalizowano na parterze w skrzydłach: połud- niowym, zachodnim i wschodnim¹⁰. Piętro przeznaczono na zaplecze biurowe. W parterze skrzydła południowo- -zachodniego umieszczono biura dla Konserwatora Za- bytków m. Wrocławia (77,3 m²) oraz Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (294,6 m²). Piętro oraz poddasze miały zajmować mieszkania¹¹ (843,5 m²).

Do odbudowy murów użyto gotyckiej cegły rozbiór- kowej, a w mniej widocznych dla przechodnia partiach (np. korona murów, gzymsy kocie) – cegły współczesnej. Stropy miały być żelbetowe, ale z okładziną drewnianą w miejscu belek. Pokrycie dachu stanowić miała dachów- ka klasztorna. Odnalezioną kamieniarkę wyremontowa- no, a brakujące elementy uzupełniono, wykonując je na wzór autentycznych [17].

Stan surowy skrzydeł klasztoru został zamknięty w 1962 r.

*Skrzydło wschodnie klasztoru bernardynów –
druga faza odbudowy (1962–1965)*

Złożonym zagadnieniem projektowym była odbudowa skrzydła wschodniego, gdyż z przeprowadzonych ana- liz konserwatorskich nie wynikało jednoznacznie, jaką powinno ono przyjąć formę. Przedmiotem długotrwałych uzgodnień stała się zwłaszcza architektura elewacji ze- wnętrzej. Początkowo Edmund Małachowicz zdecydo- wał się na kreację retrospektywną, która była zgodna z ideą odbudowy zabytków wprowadzoną w Polsce po II wojnie światowej, jednak na etapie projektu budow- lanego z 1960 r. przedstawił również alternatywne roz- wiązanie¹² (il. 2). Skrzydło wschodnie miało być jedno- kondygnacyjne, kryte dwuspadowym dachem. Elewacja otrzymała wygląd bardziej współczesny, dzięki zasto- sowaniu dużego przeszklenia, z podziałami o zróżnico- wanym kształcie, przypominającymi witraż. W trakcie uzgodnień projektu na posiedzeniu Rady Konserwator- skiej 11 maja 1962 r. nakazano zmianę dachu w części zewnętrznej na płaski [18].

¹⁰ Edmund Małachowicz zdecydował zmienić historyczny gabaryt sali mieszczącej się w dawnym refektarzu, tak aby jej wysokość obej- mowała dwa poziomy, gdyż jak wspomina: [...] *zaprojektowałem dużą salę, bo chcieliśmy z Olgierdem Czernerem zrobić wystawę reliktyw architektury romańskiej, ale nie udało się jej przenieść z Muzeum Narodowego. Dzisiaj ta sala jest niepotrzebna, ma fatalną akustykę i trzeba byłoby podzielić ją stropem* [7].

¹¹ Tworzenie mieszkań w obiektach użyteczności publicznej było wtedy normalną praktyką projektową. Podobne rozwiązania stosował Edmund Małachowicz w projektach odbudowy pałacu Hatzfeldów z 1956 r., pałacu Królewskiego z 1957 r. czy dawnego pałacu Selderów (Dom Lekarza) [por. 3, s. 44–66]. Wpływ na tego rodzaju rozwiązania miało rosnące we Wrocławiu zapotrzebowanie na lokale mieszkalne.

¹² Podczas przygotowywania projektu odbudowy skrzydła wschodniego Edmund Małachowicz nie pracował już w PP PKZ, lecz w Biurze Projektowo-Badawczym Budownictwa Ogólnego „Miastoprojekt Wrocław”.

tional program was quite diverse. The main purpose of the structure was to serve as the Museum of Architecture (926.5 m²) with the main entrance in the southern wing leading through the historic 16th century portal, which was moved from the demolished building in Igielna Street. Exhibition halls were located on the ground floor in the southern, western and eastern wings¹⁰. The first floor housed the office facilities. On the ground floor of the south-western wing there were offices for the Restorer of Monuments of the city of Wrocław (77.3 m²) and the Regional Restorer of Monuments (294.6 m²). The first floor and the attic were to be occupied by apartments¹¹ (843.5 m²).

The Gothic demolition brick was used to rebuilding the walls and in less visible parts for pedestrians (e.g. the crown walls, cat cornices) – contemporary brick. The ceilings were to be made of reinforced concrete but with the wooden siding at the place of beams. The roof was to be covered with the monastery tiles. The discovered stonework was repaired and the missing elements were complemented by reconstructing them according to the authentic model [17].

The shell condition of the monastery wings was accom- plished in 1962.

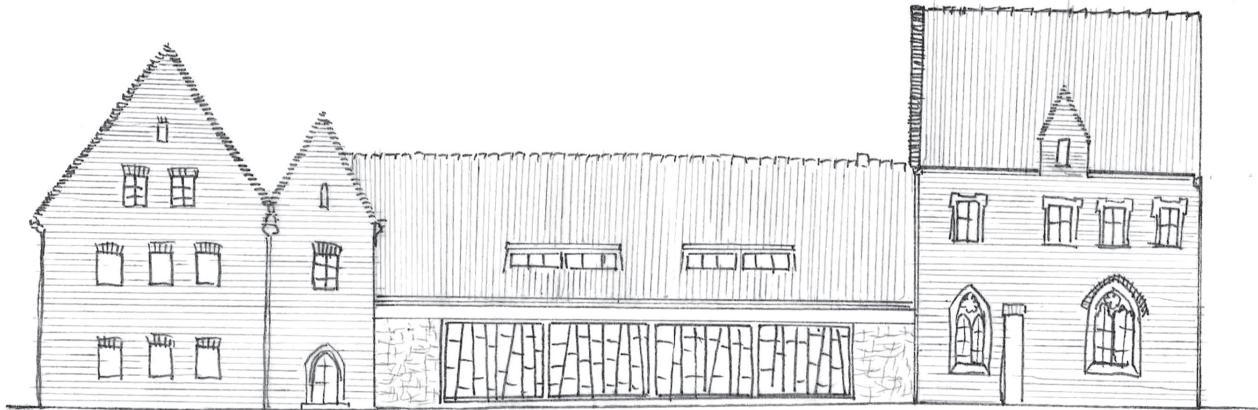
*The eastern wing of the Bernardine monastery –
the second phase of rebuilding (1962–1965)*

The rebuilding of the eastern wing was a complex pro- ject issue because on the basis of the restoration analyses it was not definitely clear which form it should acquire. In particular, architecture of the external facade became the subject of long-term arrangements. Initially, Edmund Małachowicz decided on the retrospective creation which was in accordance with the idea of restoring monuments and was introduced after World War II in Poland, how- ever, at the stage of the construction project from 1960 he also presented an alternative solution¹² (Fig. 2). The eastern wing was supposed to be one-storey and covered with a gable roof. The facade received a more contem- porary look due to the application of large glazing with divisions of diverse shapes which resembled stained glass. During agreements on the project at the meeting of the Restoration Council on 11th May 1962 it was ordered to change the roof for the flat one in the external part [18].

¹⁰ Edmund Małachowicz decided to change the historical overall dimensions of the room situated in the former refectory, so that its height consisted of two levels because as he mentioned: [...] *I designed a large hall because along with Olgierd Czerner we wanted to launch an exhibition of relics of Roman architecture, but we failed to move it from the National Museum. Today, this room is unnecessary, it has terrible acoustics and it should be divided by the ceiling* [7].

¹¹ Arranging apartments in public facilities was normal design practice at that time. Similar solutions were applied by Edmund Małachowicz in the designs of the Hatzfeld Palace rebuilding from 1956, the Royal Palace from 1957 or the old Selder Palace (House Doctor) [cf. 3, pp. 44–66]. A growing demand for apartments in Wrocław had an influence on this kind of solutions.

¹² While preparing the rebuilding project of the eastern wing Ed- mund Małachowski did not work in PP PKZ but in the General Con- struction Research and Project Studio “Miastoprojekt Wrocław”.

Il. 2. Alternatywne rozwiązanie elewacji skrzydła wschodniego dawnego klasztoru bernardynów z 1960 r.
(oprac. E. Grodzka na podst. [17])

Fig. 2. Alternative solution of the eastern wing facade of the former Bernardine monastery
(by E. Grodzka on the basis of [17])

Ostateczna wersja architektury zewnętrznej skrzydła wschodniego klasztoru bernardynów została zatwierdzona w grudniu 1962 r. i przekazana do realizacji. Budynek zaprojektowano jako dwukondygnacyjny, z salą wystawową na parterze i pomieszczeniami biurowymi na piętrze.

Elewacja wewnętrzna (od strony wirydarza) pozostała ceglana i otrzymała dach skośny, kryty dachówką klasztorną. Dzięki takiemu zabiegowi udało się utrzymać wizualną spójność oraz odpowiedni „klimat” średnio-wiecznego klasztornego dziedzica wewnętrznego. Na uwagę zasługuje oryginalny projekt słusarki okiennej w arkadach. Konstrukcję stanowiła lekka stalowa rama oszklona pojedynczymi szybami. Powstała w ten sposób witryna o współczesnej formie, harmonijnie wpleciona w historyczny kontekst wirydarza.

Elewacja zewnętrzna (od strony parku im. Juliusza Słowackiego) zaprojektowana została w stylu modernistycznym, jako lekka ścianka osłonowa z profili stalowych. Widoczne są charakterystyczne poziome przeszklenia, pomiędzy którymi znajduje się pas czarnego marmuru [19]. Zastosowano tutaj silny kontrast stylowy, który miał w swoim założeniu podkreślać sąsiadującą z nim część historyczną¹³ (il. 3, 4).

Kościół św. Bernarda – trzecia faza odbudowy (1963–1974)

Prace nad odbudową rozpoczęto w 1963 r. od wykonania inwentaryzacji budowlanej i projektu wstępnego. Rok później Edmund Małachowicz ukończył projekt budowlany, zakładający adaptację kościoła na cele wystawowe¹⁴. Głównym założeniem projektowym było przywrócenie kościołowi jego gotyckiej architektury we-

The final version of the exterior architecture of the eastern wing of the Bernardine monastery was approved in December 1962 and passed for implementation. The building was designed as a two-storey one with an exhibition hall on the ground floor and office rooms on the first floor.

The internal facade (from the cloister side) remained brick and received a pitched roof covered with monastery tiles. Due to this procedure, it was possible to maintain visual consistency and an appropriate “climate” of the medieval inner courtyard of the monastery. The original design of the window ironwork in the arcades is worth noticing. The construction was made of a light steel frame glazed with single panes. This resulted in creating a modern glass-case form which harmoniously fitted the historical context of the patio.

The external facade (from Juliusz Słowacki Park side) was designed in the modernist style as a light protective wall made of steel profiles. Characteristic horizontal glazing is visible among which there is a strip of black opaque glass [19]. A strong contrast style was used here, which in its assumption was to emphasize the historical part adjacent to it¹³ (Figs. 3, 4).

St Bernard Church – the third phase of rebuilding (1963–1974)

In 1963 the rebuilding works started with the execution of the construction inventory and preliminary project. One year later, Edmund Małachowicz completed the construction project which assumed adaptation of the church for exhibition purposes¹⁴. The main goal of the design was to restore the church’s Gothic interior and exterior architecture by removing alterations which were made

¹³ W tym przypadku możliwa jest również interpretacja, iż forma współczesna miała zwracać uwagę na fakt wyburzenia skrzydła wschodniego w XIX w.

¹⁴ W ten sposób powierzchnia wystawowa Muzeum Architektury zwiększyć się miała o dodatkowe 1291,7 m².

¹³ We can also assume, in this particular case, that the modern form was to emphasise the fact of demolishing the eastern wing in the 19th century.

¹⁴ In this way the exhibition area of the Museum of Architecture was to be made bigger by an additional 1291.7 m².

wewnętrznej i zewnętrznej poprzez usunięcie przeróbek z lat 1898–1901. Ubytki w murze miały być uzupełniane cegłą gotycką, rozbiórkową (od strony lica muru) oraz współczesną. Uzupełniono brakującą kamieniarkę okienną, stosując uproszczone formy maswerków. Usunięto resztki tynku z elewacji oraz wyburzono XIX-wieczną

in the years 1898–1901. Losses in the wall were to be supplemented with the Gothic demolition brick (on the face of the wall) and with the modern brick. The missing window stonework was supplemented with simplified forms of tracery. Plaster remains were removed from the facade and the 19th-century porch was pulled down. It

Il. 3. Skrzydło wschodnie dawnego klasztoru pobernardyńskiego, elewacja zewnętrzna, stan z 2015 r. (fot. E. Grodzka)

Fig. 3. Eastern wing of the former post-Bernardine monastery, external facade, condition of 2015 (photo by E. Grodzka)

Il. 4. Widok dziedzińca wewnętrznego Muzeum Architektury. Po lewej skrzydło wschodnie, stan z 2013 r. (fot. E. Grodzka)

Fig. 4. View of the inner courtyard of the Museum of Architecture. Eastern wing on the left, condition of 2013 (photo by E. Grodzka)

kruchtę. Na elewacji zachodniej zdecydowano się odrestaurować względnie dobrze zachowany barokowy szczyt, gdyż gotycki zachował się jedynie w małych fragmentach. Usunięto natomiast oba portale boczne, przywracając pierwotny kształt okien. Odtworzono również zwieńczenia naw bocznych, w formie gotyckiego kociego gzymsu. W głównym portalu wejściowym osadzono XIX-wieczne drzwi wejściowe z neogotyckimi okuciami [20].

We wnętrzu postanowiono zrekonstruować średnio-wieczną fakturę i polichromię, w miejscach, gdzie jej istnienie nie budziło wątpliwości. Odsłonięto i zakonserwowano malowidła ściennie w kaplicach bocznych. Zaprojektowano emporę w nawie południowej, aby powiększyć powierzchnię wystawową¹⁵. Ściany i sklepienie nad emporą pozostawiono w stanie uszkodzonym. Miały one stanowić tło dla ekspozycji o zniszczeniach miasta. Kościół łączył się z klasztorem od południa poprzez szklane drzwi o stalowej konstrukcji, ze szklanym nadświetlem, osadzonym bezpośrednio w murze. Instalację grzewczą zaproponowano w systemie podposadzkowym, tak aby była jak najmniej widoczna w zabytkowym wnętrzu.

Prace ukończono w 1974 r. i od tego czasu kościół św. Bernarda stanowi integralną część Muzeum Architektury¹⁶.

Podsumowanie i wnioski końcowe

Pierwszy okres odbudowy i adaptacji zespołu pobernardyńskiego na Muzeum Architektury wiązał się ściśle z okresem wielkiej odbudowy polskich miast ze zniszczeń wojennych, realizowanej w myśl postulatów Jana Zachwatowicza [22]. We Wrocławiu korzystano nie tyle z *żywej pamięci* [22, s. 49], ile z dorobku niemieckiego konserwatorstwa i zachowanych materiałów ikonograficznych¹⁷. Wykonywano również badania zabytków *in situ* i inwentaryzację budowlane reliktyw¹⁸. Nacisk położono na odtworzenie historycznej formy budynku zgodne

was decided to restore the relatively well-preserved baroque gable on the western facade because the Gothic one survived only in small fragments. However, two side portals were removed restoring in this way the original shape of windows. The surmounts of aisles were also reconstructed in the form of a Gothic cat cornice. In the main entrance portal the 19th-century entrance door with neo-Gothic hardware was embedded [20].

It was decided to reconstruct the medieval texture and polychrome in the interior at the places where their presence did not raise any doubts. The wall paintings were uncovered and restored in the side chapels. The matroneum was designed in the southern aisle to extend the exhibition area¹⁵. The walls and the vault above the matroneum were left in the damaged condition. They were supposed to provide the background for the exhibition of the destruction of the city. The church was connected with the monastery on the southern side by means of the glass door with a lock and a steel construction with a glass opening which was embedded directly in the wall. The heating installation was in the under-floor system so that it would be the least visible in the historic interior.

The works were completed in 1974 and since then St Bernard Church has been an integral part of the Museum of Architecture¹⁶.

Summary and final conclusions

The first period of rebuilding and adaptation of the post-Bernardine complex for the Museum of Architecture was closely connected with the period of the great rebuilding of Polish cities after the war destructions according to Jan Zachwatowicz's postulates [22]. In Wrocław the *living memory* [22, p. 49] was used to a lesser extent than the heritage of German restoration and preserved iconographic materials¹⁷. Apart from this, *in*

¹⁵ Po 1974 r. władze Muzeum wykonały dwie galerie żelazne w nawach bocznych oraz podzieliły wnętrze prezbiterium na dwie kondygnacje, z magazynem w części parterowej [1, s. 50].

¹⁶ Muzeum Architektury zostało oficjalnie utworzone 1 stycznia 1965 r. uchwałą Prezydium Rady Narodowej miasta Wrocławia, pod nazwą Muzeum Architektury i Odbudowy, jako oddział Muzeum Miasta Wrocławia. Nazwę Muzeum Architektury otrzymało w 1971 r., kiedy to stało się samodzielną instytucją [21, s. 147].

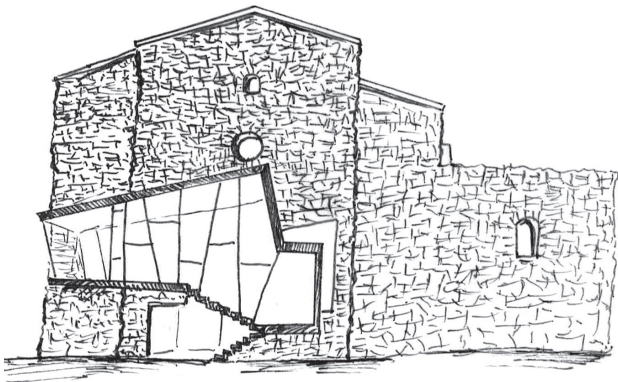
¹⁷ W przypadku Muzeum Architektury szczególnie cenna okazała się inwentaryzacja budowlana z 1937 r. W dokumentacji naukowej wykonanej przez PP PKZ podano spis znanych wówczas materiałów ikonograficznych: aksonometria m. Wrocławia G. Braun; P. Hogenberg (1957) miedzioryt; plan Weinerja; aksonometria M. Meriana (1649) miedzioryt; aksonometria z 1702 r. miedzioryt; aksonometria z 1781 r. miedzioryt; pomiary z 1835, 1865, 1899; rysunki odręczne klasztoru z 1710 r.; drzeworyt z XIX w.; rysunek Mützl'a z 1823 i 1853 r.; reprodukcja XIX w. litografia; trzy grafiki Manfelda z 2. poł. XIX w.; grafika przed 1874 r. ze zwornikami południowego odcinka krużganka; grafika z 3. ćwierci XIX w.; zespół pięciu plansz z 1835 r. z planami, przekrojami klasztoru, z planem sytuacyjnym; trzy plansze planowanej przebudowy z 1868 r.; plan parteru (nedatowany); dwa schematyczne plany sytuacyjne, prawdopodobnie z 1873 r. [12].

¹⁸ Rysunki inwentaryzacyjne są obecnie ważnym źródłem dokumentującym stan zachowania zabytków po zniszczeniach II wojny światowej.

¹⁵ After 1974 the authorities of the Museum built two iron galleries in the aisles and divided the interior of the presbytery into two floors along with a warehouse in the ground floor [1, p. 50].

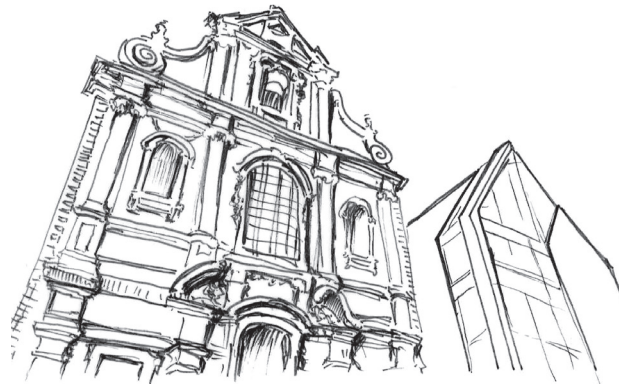
¹⁶ Museum of Architecture was officially established on 1st January 1965 by Resolution of the Presidium of the National Council of the city of Wrocław called the Museum of Architecture and Rebuilding, as a branch of the Museum of the City of Wrocław. The Museum of Architecture received its name in 1971 when it became an independent institution [21, p. 147].

¹⁷ In the case of the Museum of Architecture the construction inventory from 1937 turned out to be particularly valuable. In the scientific documentation prepared by PP PKZ there is a list of the known iconographic materials at that time: axonometry of the city of Wrocław G. Braun; P. Hogenberg (1957) copperplate; Weiner's plan; axonometry by M. Merian (1649) copperplate; axonometry from 1702 copperplate; axonometry from 1781 copperplate; measurements from 1835, 1865, 1899; hand drawings of the monastery from 1710; a woodcut from the 19th century; Mützl's drawing from 1823 and 1853; the 19th-century reproduction lithography; three graphics by Manfeld from the second half of the 19th century; graphics from before 1874 with the keystones of the southern section of the cloister; graphics from the third quarter of the 19th century; a set of five charts from 1835 with plans, the monastery cross sections, a site plan; three charts of the planned rebuilding from 1868; the ground floor plan (undated); two schematic site plans, probably from 1873 [12].

Il. 5. Kościół w Santpedor (zwany zębatym),
arch. D. Closes, 2005–2011 (oprac. E. Grodzka)

Fig. 5. Church in Santpedor (called toothed one),
arch. D. Closes, 2005–2011 (by E. Grodzka)

Il. 6. Kaplica brygidek w Brukseli,
arch. A. Bruno, Sum Project, 2007 r. (oprac. E. Grodzka)

Fig. 6. Bridgettines chapel in Brussels,
arch. A. Bruno, Sum Project, 2007 (by E. Grodzka)

z naukowymi zasadami konserwacji. Z tych względów usuwano efekty restauracji z XIX i początków XX w. prowadzonych w duchu romantycznego historycyzmu. Starano się zachować autentyczność w użytych materiałach budowlanych. Ubytki w murze w miarę możliwości uzupełniano gotycką cegłą rozbiórkową. Odnalezione fragmenty kamieniarki remontowano i wmurowywano w miejsca ich pierwotnego usytuowania. Brakujące zworniki sklepienne, przeźrocza okienne wykonywane były na wzór autentycznych, w nieco uproszczonych formach. Poszukiwano równowagi między częścią zachowaną i dobudowaną, tak aby percepcja całego założenia dawała wrażenie harmonii. Zamysłem projektanta była również ekspozycja relikwii architektonicznych w powiązaniu z budynkiem muzeum, gdyż, jak twierdził, [...] w tym przypadku zarówno zbiory, jak i sama architektura budynku byłyby przedmiotem ekspozycji [1, s. 43]. Przenoszono zatem elementy architektoniczne, które historycznie pochodziły z innych zabytków, i wmurowywano je w odbudowywany obiekt.

Szczególnie interesujący był projekt skrzydła wschodniego klasztoru z 1962 r. Zestawienie formy współczesnej z historycznym otoczeniem było do tej pory działaniem niespotykanym w praktyce konserwatorskiej¹⁹. Nowatorstwo tego zabiegu widać szczególnie wyraźnie przy porównaniu projektu Edmunda Małachowicza z dwoma obiektami, które są znane obecnie jako przykłady tzw. współczesnej myśli konserwatorskiej opartej dokładnie na tej samej zasadzie jak w przypadku Muzeum Architektury we Wrocławiu. Mowa tu o kościele w Santpedor przekształconym na audytorium (arch. D. Closes, 2005–2011) oraz kaplicy brygidek w Brukseli adaptowanej na Centrum Sztuki Współczesnej (arch. A. Bruno, Sum Project, 2007) (il. 5, 6). W obu tych przykładach wystę-

situ monument research and relic building inventories were also conducted¹⁸. The emphasis was put on the reconstruction of the historic form of the building in accordance with scientific principles of restoration. Therefore, the effects of the 19th-century and the beginnings of the 20th-century restoration conducted in the spirit of romantic historicism were removed. Attempts were made to preserve authenticity of the applied construction materials. When possible, losses in the wall were complemented by means of demolish Gothic brick. The discovered fragments of stonework were reconstructed and put in the places of their original location. The missing vault keystones and window openings were made on the basis of their originals but in slightly simplified forms. Balance between the preserved and added parts was sought for, so that the perception of the whole layout gave the impression of harmony. The designer also intended to exhibit architectural relics in connection with the museum building because as he claimed [...] *in this case, both the collections and the building's architecture itself would be the subject of exhibition* [1, p. 43]. Hence, the architectural elements originating from other monuments were transferred and built in the reconstructed building.

The 1962 design of the monastery eastern wing was of particular interest. Combining the modern form with the historical surrounding was an unusual restoration practice at that time¹⁹. The innovative character of this procedure is particularly noticeable when comparing Edmund Małachowicz's project with two objects which at present are known as the examples of the so called modern restoration thought based on exactly the same principle as in the case of the Museum of Architecture

¹⁸ Inventory drawings are now an important source of documenting the condition of the monuments after the ravages of World War II.

¹⁹ It is worth noting that the project of rebuilding of the eastern wing was prepared two years before the enactment of the *Venice Charter*, which proclaimed that: *elements intended to replace the missing parts should harmoniously integrate into the whole, being distinguished from original parts at the same time, so that the restoration would not falsify the document of art and history* [23, art. 12].

¹⁹ Warto dodać, że projekt odbudowy skrzydła wschodniego powstał na dwa lata przed uchwaleniem *Karty Weneckiej*, która głosiła, iż: *Elementy przeznaczone do zastąpienia części brakujących powinny harmonijnie włączać się do całości, odróżniając się zarazem od partii autentycznych, ażeby restauracja nie fałszowała dokumentu sztuki i historii* [23, art. 12].

puje zestawienie architektury starej i nowej na zasadzie kontrastu. Są to jednak realizacje późniejsze w stosunku do skrzydła wschodniego klasztoru bernardynów o blisko pół wieku. Zastosowany przez Edmunda Małachowicza zabieg znalazł swoją kontynuację w działaniach tzw. wrocławskiej szkoły konserwatorskiej, którą tak scharakteryzował profesor Olgiard Czerner: *Na przykładzie obiektu odrestaurowanego z dużym pietyzmem, ale też bez obawy o wprowadzenie dysonansu zastosowaniem współczesnych technik opartych na betonie, stali i szkłe – poznać można cechy typowe dla wrocławskiej szkoły konserwatorskiej. Mało się o tej szkole pisze, chociaż jej istnienie jest faktem [...]* [8, s. 205].

Trzecia faza odbudowy Muzeum Architektury przyniosła chęć zaznaczenia tragicznej historii obiektu poprzez pozostawienie niektórych jego elementów w stanie uszkodzonym, jak np. niektóre zworniki sklepienne, ściana w kościele św. Bernarda.

Odbudowa i adaptacja wrocławskiego zespołu pobernardyńskiego otrzymała w 1966 r. nagrodę Ministra Budownictwa w kategorii Najlepsza Realizacja Konserwatorska. Funkcję Muzeum Architektury kompleks ten pełni do dziś, będąc jedyną tego typu placówką w Polsce.

in Wrocław. One of these is a church in Santpedor (arch. D. Closes, 2005–2011) which was adapted for an auditorium and the other one is a Bridgettines chapel in Brussels which was transferred to a Contemporary Art Centre (arch. A. Bruno, Sum Project, 2007) (Figs. 5, 6). In both of these cases we deal with a contrastive combination of old and new architecture. However, these realisations were made almost fifty years later than the eastern wing of the Bernardine monastery. The procedure that was used by Edmund Małachowicz found its continuation in the activities of the so called Wrocław restoration school characterised by Professor Olgiard Czerner as follows: *On the example of an architectural object that was restored with great pietism but also without the fear of introducing a dissonance by the usage of modern techniques based on concrete, steel and glass – we can notice features that are typical of the Wrocław restoration school. Little is written about this school, although its existence is a fact [...]* [8, p. 205].

The third phase of the rebuilding of Wrocław Museum of Architecture was marked with an intention to recall the tragic history of the building by leaving some of its elements in damaged condition such as certain vault keystones and a wall in St Bernardine Church.

In 1966 the rebuilding and adaptation of the Wrocław post-Bernardine complex received the prize of the Minister of Construction Industry in the category of the Best Restoration Realisation. This complex performs the role of the Museum of Architecture till today as the only institution of this type in Poland.

Translated by
Bogusław Setkiewicz

Bibliografia/References

- [1] Małachowicz E., *Wrocław. Zespół pobernardyński*, Arkady, Warszawa 1985, 6–29.
- [2] www.dolny-slask.org.pl [accessed: 20.12.2015].
- [3] Ławicka M., Gola A., *Muzeum Architektury*, [w:] R. Eysymontt, J. Ilkosz, A. Tomaszewicz, J. Urbanik (red.), *Leksykon architektury Wrocławia*, Via Nowa, Wrocław 2011, 197–198.
- [4] Grodzka E., *Autentyczność i wiarygodność zabytku architektury w działalności zawodowej prof. Edmunda Małachowicza*, praca doktorska, Wydział Architektury PWr, Wrocław 2015.
- [5] Grodzka E., *Bez niego Wrocław nie taki... – o kulturze traktowania zabytku na przykładzie działalności Edmunda Małachowicza*, [w:] E. Trocka-Leszczynska, E. Przesmycka, *Miasto w kulturze*, Oficyna Wydawnicza PWr, Wrocław 2012, 461–474.
- [6] Rusnak M., *Adaptacja budynków sakralnych na cele muzealne w Polsce. Historia i skala zjawiska*, „Architectus” 2015, Nr 3 (43), 75–88.
- [7] Informacje uzyskane od profesora E. Małachowicza w trakcie wywiadu przeprowadzonego przez autorkę w dn. 17.05.2011 i 12.01.2012.
- [8] Czerner O., *Architektury istnienie i zachowanie – z szuflady Profesora*, Muzeum Architektury we Wrocławiu, Wrocław 2004.
- [9] Wypowiedź Olgiarda Czernera na potrzeby artykułu *Wspaniałe zabytki Wrocławia wołają o troskliwą opiekę*, „Słowo Polskie” z dnia 10.01.1955, nr 295.
- [10] Mrozek W., *Opis do inwentaryzacji*, Wrocław 1956, [w:] E. Małachowicz, *Wrocław. Zespół pobernardyński. Projekt wstępny*, Wrocław 1957, Narodowy Instytut Dziedzictwa (NID), sygn. 14/2.
- [11] Małachowicz E., *Faktura i polichromia architektonicznych wnętrz ceglanych na Śląsku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1965, Nr 3–4, 207–229.
- [12] Małachowicz E., *Problemy konserwacji średniowiecznej architektury i polichromii architektonicznej wnętrz ceglanych na Śląsku*, „Ochrona Zabytków” 1965, Nr 4, 17–34.
- [13] Czartoryska U., *Kościół i klasztor bernardynów dokumentacja naukowa*, Wrocław 1956, [w:] E. Małachowicz, *Wrocław. Zespół pobernardyński. Projekt wstępny*, Wrocław 1957, Narodowy Instytut Dziedzictwa (NID), sygn. 14/2, 5–19.
- [14] Małachowicz E., *Konserwacja i rewaloryzacja architektury w środowisku kulturowym*, Oficyna Wydawnicza PWr, Wrocław 2007.
- [15] Małachowicz E., *Opis konserwatorski*, [w:] E. Małachowicz, *Klasztor bernardynów. Projekt wstępny odbudowy zespołu budynków klasztoru pobernardyńskiego*, Wrocław 1957, Archiwum Konserwatora Zabytków m. Wrocławia (AKZmW), sygn. 454/454/75.
- [16] Małachowicz E., *Kościół św. Bernarda. Projekt techniczno-robotyczny odbudowy dachu nawy północnej*, Wrocław 1958, Archiwum Konserwatora Zabytków m. Wrocławia (AKZmW), sygn. 426/426/75.
- [17] Małachowicz E., *Wrocław, D. klasztor pobernardyński. Projekt techniczny*, Wrocław 1960, Vol. 1, 13 rys. 4 s., Narodowy Instytut Dziedzictwa (NID), sygn. 14/2.
- [18] Wydział Kultury, *Sprawozdania z posiedzeń Rady Konserwatorskiej*, Archiwum Państwowe (AP), sygn. 570/III/1476.
- [19] Małachowicz E., *Klasztor bernardynów. Projekt techniczno-robotyczny. Klasztor bernardynski – skrzydło wschodnie*, Wrocław 1962,

- Archiwum Konserwatora Zabytków m. Wrocławia (AKZmW), sygn. 448/448/75.
- [20] Małachowicz E., *Kościół św. Bernarda. Projekt techniczno-robotyczny*, Wrocław 1964, Archiwum Konserwatora Zabytków m. Wrocławia (AKZmW), sygn. 427/427/75.
- [21] Czerner O., *Muzeum Architektury. Dziesięć lat działalności*, „Kalendarz Wrocławski 1976”, TMW, Wrocław 1976, 147–152.
- [22] Zachwatowicz J., *Program i zasady konserwacji zabytków*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1946, T. 8, Nr 1/2, 48–52.
- [23] *Karta Wenecka – Międzynarodowa Karta Konserwacji i Restauracji Zabytków i Miejsc Zabytkowych*, II Międzynarodowy Kongres Architektów i Techników Zabytków, Wenecja 25–31.05.1964. http://www.ochrona.zabytki.lodz.pl/data/other/karta_wenecka.pdf [accessed: 28.12.2015].

Streszczenie

Artykuł opisuje fazy odbudowy i adaptacji zespołu pobernardyńskiego we Wrocławiu na Muzeum Architektury w latach 1956–1974, prowadzonej przez Edmunda Małachowicza. Przedstawiono krótki rys historyczny oraz skrócony opis zniszczeń budowli po II wojnie światowej. Odbudowa zespołu klasztornego trwała blisko 18 lat. Z całego tego okresu wyodrębniono trzy fazy powstawania kompleksu. Dla każdej z nich wykazano związki z obowiązującymi wówczas tendencjami w polskiej praktyce konserwatorskiej oraz wskazano szczególnie interesujące rozwiązania projektowe. Opis każdego z etapów projektu wykonano na podstawie niepublikowanej dotąd dokumentacji archiwalnej.

Słowa kluczowe: Muzeum Architektury we Wrocławiu, Edmund Małachowicz, klasztor bernardynów, kościół św. Bernarda

Abstract

The article describes the phases of reconstruction and adaptation of the Bernardine monastery in Wrocław to the Museum of Architecture in the years 1956–1974 by Edmund Małachowicz. The paper presents a brief history of the creation of structures and a brief description of the destruction of buildings after World War II. Rebuilding of the monastery was carried out for nearly 18 years. In all of this period three phases of coming into existence of the complex were isolated. For each of these connection with current trends in the Polish conservation practice have been demonstrated and particularly interesting design solutions have been indicated. The description of each stage of the project was based on previously unpublished archival documentation.

Key words: Museum of Architecture in Wrocław, Edmund Małachowicz, Bernardine monastery, Church of St Bernard